

NICOLE L. IMMLER

„... elkelne egy kis önéletrajz...”

LUDWIG WITTGENSTEIN – ÉLET ÉS MŰ EGYSÉGE?

Wittgenstein munka után – ez Wittgenstein hétköznapijait feltárni igyekvő konferenciánk címe. A wittgensteini magánélet és alkotómunka szerves egységét az 1990-es évek óta újra meg újra felvető kutatások fényében azonban felmerül a kérdés: volt-e egyáltalán Ludwig Wittgenstein életében olyan, hogy „munka után”? Dolgozatomban áttekintem, hogyan alakult ki Wittgenstein munkássága kapcsán élet és életmű egységének tézise, illetve milyen kérdéseket hagy az illetén szemlélet megválaszolatlanul, majd vázolom a történet- és kultúrtudományos ihletettséggű életrajzkutatás nyitotta új szempontokat.

Ha sorra vesszük a máig született számos Wittgenstein-életrajzot, akkor először leginkább közös segédtudomány-jellegük szembeötlő: a filozófiatörténészek jobbára azért vizsgálták az életpálya állomásait, hogy felfejtsék az évek során fellelt mintegy húszezer kiadatlan kéziratoldal időrendjét és belső összefüggéseit.¹ Az életrajz eszköz volt, tudományos érteket önmagában nem képviselt. A biografikus epizódok gyakorta csupán díszítik az elemzéseket vagy magyarázón kereteznek némely megállapítást, de az életrajzírás a feltárt tényanyag ellenére nem lett a Wittgenstein-kutatás önálló és tudományosan reflektált ága.

Az életrajzi adalékokat a Wittgenstein-recepció sokáig pusztán anekdotáknak látta, amelyeknek nincs köztük filozófiai gondolataihoz. Mindazonáltal, e mostoha sorsú anekdotakincs mégis döntően befolyásolta a filozófiatörténeti értékelést, sőt bizonyos értelemben központi szerepe lett: minthogy mindig is nehéz volt Wittgenstein filozófiáját elhelyezni, a kutatók nem ritkán az életrajzban reméltek ehhez vezérfonalat lelteni. A magánember Wittgenstein iránti intenzív érdeklődés tehát nem új keletű, de hogy milyen jelentőséget tulajdoníthatunk a hétköznapiok filozófiája értelmezésekor – nos, ennek megítélése jelentősen változott az elmúlt öt évtizedben.

A filozófiatörténészek között már régóta különbséget jelentett, hogy mely nézethez csatlakoznak: egy részük kulcsot vélt találni az életrajzban a művek megfejtéséhez, míg mások semmilyen jelentőséget nem tulajdonítottak a gondolkodók életpályájának. Az óvatosság annyiban mindenképp érthető, hogy a biográfia tudományos státusza valóban tisztázatlan volt, módszertanát a legutóbbi időkig nem dolgozták ki, lehetőségeit nem értelmezte rendszerezett elmélet.² A privát forrásokat túl szubjektívnek tartották, ismeretértéküket elvitaták. Kultúrtudományi szempontból azonban éppen ez a szubjektivitás az érdekes.

¹ Vö. Nicole L. Immler: *Das Familiengedächtnis der Wittgensteins. Zu verführerischen Lesarten von (auto)biographischen Texten*, Bielefeld, 2011

² Peter-André Alt: *Mode ohne Methode? Überlegungen zu einer Theorie der literaturwissenschaftlichen Biographik*, in: Christian Klein (szerk.): *Grundlagen der Biographik. Theorie und Praxis des biographischen Schreibens*, Stuttgart, 2002, 23–39. o., itt 24. o. és 28. o. sk.

Mára a Wittgenstein-kutatásban széleskörűen elfogadottá vált élet és mű szerves egybeolvasása.³ Az alábbiakban röviden összefoglalom az ide vezető biográfiatörténeti utat, majd Wittgenstein önéletrajzi írásai felől igyekszem új oldalról is megközelíteni alkotás és magánélet egységének kérdéskörét.

Wittgenstein-életrajzok

Ludwig Wittgenstein személyét Cambridge-ben már az 1930-as évektől heves érdeklődés övezte, számtalan pletyka keringett mindennapjairól. Fania Pascal így emlékszik: „Rengeteg mindent tudtam róla anélkül, hogy valaha is találkoztunk volna. Csak megjelent Cambridge-ben, s máris legendának tűnt. Úton-útfélen mesélték a dolgait.”⁴ Az egyik legtehetősebb osztrák család sarja volt, tanult mérnöki tudományokat, írt filozófiát, működött néptanítóként, építészként – így származása és szokatlan életútja csak táplálta a hallgatóság és kollégái kíváncsiságát. Karizmatikus alakját rejtélyes aura lengte körül, órát csupán kiválasztottaknak tartott, és munkáit az 1922-ben megjelent *Tractatus logico-philosophicus* kivételével nem jelentette meg. „Önként vállalt lemondás, szenteket idéző életvitel: holott még élt, való élete helyébe már a legenda lépett. Mintha csak egész valójával a *Tractatus* zárómondatát igyekezett volna megtestesíteni: »amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell« – írta Ingeborg Bachmann 1953-ban.⁵ Bachmann tehát már alig valamivel a filozófus halála után utal élet és életmű szoros és szinte kényszeres összefonódására a wittgensteini aszkézisben, és érinti az életutat átható egzisztencialista narratívát is, ami máig meghatározza a köztudatban kialakult képet: Wittgenstein – hogy a számos hasonló hangvételű írásból példaként csupán a *Süddeutsche Zeitung* egy nemrégiben megjelent életrajz-recenzióját idézzük – „a gondolat mesterei közt legradikálisabb s legrejtélyesebb volt”, akit „az erkölcsi és szellemi szigortól vezérelt fegyelem és páratlan zsenialitás aurája” szinte „intellektuális szentté” emelt, miközben „mélyen sarjadó büntudat” hajszolta majdhogy „aszketikus önsanyargatásra”.⁶ Hogy Wittgenstein szenvedett magamagától és a társadalomtól is, visszatérő sablonos klisé, ami persze nagyon is illik a romantikus művészszellemnek hódoló közkeletű elképzelésekhez, mert hisz úgy véljük tudni: nincs zseni, ki nem szenved mélyen. Wittgenstein rejtélyes, hiszszük – mert filozófiai életműve átsugározza a magánember hétköznapjait. Különös család sejtelmes fia. Barátai és tanítványai visszaemlékezései javarészt talányos anekdoták, de titkuk már-már sztereotip: valójában keveset mondva inkább csak személyének mitikus voltát hangsúlyozzák.

Érthető tehát, hogy a különféle évfordulók alkalmából megjelent számos életrajzi munka ellenére a tudományos igényű filozófiatörténet művelői mind hőbb késztetést éreztek a Wittgenstein-mítosz felszámolására. Az 1997-ben *Ludwig Wittgenstein – Mítosz és valóság* címmel rendezett kiállítás már egyértelműen jelzi ezt a törekvést. De felhasad-e a legenda –

³ Vö. James Conant: *Philosophy and Biography*, in: James C. Klagge (szerk.): *Wittgenstein. Biography & Philosophy*, Cambridge, 2001, 16–50. o., itt 17. o. sk.

⁴ Fania Pascal: *Meine Erinnerungen an Wittgenstein*, in: Rush Rhees (szerk.): *Porträts und Gespräche*, Frankfurt am Main, 1987, 35–83. o., itt 42. o.

⁵ Ingeborg Bachmann: *Zu einem Kapitel der jüngsten Philosophiegeschichte*, in: *Frankfurter Heften*, 1953 (7), újranyomva in: *Ludwig Wittgenstein. Schriften. Beiheft 1*, Frankfurt am Main, 1972

⁶ Ludger Lütkehaus recenziója, in: *Süddeutsche Zeitung*, 2001. 9. 8.

és ha igen, hogyan tovább? Netán úgy, hogy életrajzot írunk az „élet és mű” egysége jegyében vagy ellenkezőleg: rákérdezzünk erre az egységre? Primer forrásokhoz forduljunk, szemtanúkat és kortársakat szólaltassunk meg? Vagy nyúljunk vissza Wittgenstein önéletrajzi megjegyzéseihez és a családi emlékezet forrásaihoz – amiképp én magam is tettem? Továbbra is itt kísért a kérdés, hogy feloldhatók-e az életrajzírói stilizációk és kibomlik-e a sokrétűn ihletett mítosz kusza szövetéből az „igazi” Wittgenstein. Nem stilizáltak-e maguk a források és önéletrajzi dokumentumok is, amiket a biográfus csupán hűen követ? Dolgozatom ezért a mítikus elemek átfedéseit igyekszik felfejteni: megkísérlem elkülöníteni, hogy mely felhangokkal színezték tovább az életrajzírók élet és életmű vélt harmóniáját, illetve mivel sugallta már maga Wittgenstein is ezt az értelmezést.

A Wittgenstein-életrajzírás nem élte mindig virágkorát. Sőt, a szerző 1951-es halálát követő két évtizedet egyenesen egyfajta idegenkedés jellemezte: másodunokatestvére, Friedrich Hayek 1953-ban meg akarta írni a filozófus életrajzát, ezt a család hiúsította meg, mint-hogy – érveltek – maga Ludwig sem pártolta volna a munkát. A család által jóváhagyott első életrajz csak 25 évvel később látott napvilágot.⁷ A csak „hamis híresztelésnek” minősített dolgozatok közt leginkább William Bartley könyve háborította fel a hozzátartozókat, melyben a szerző Wittgenstein titokzatos magánéletéről – jelesül feltételezett homoszexualitásáról – bocsátkozott spekulációkba.⁸ A család és a filozófusok egyaránt kikeltek a tévesnek és lényegtelennek ítélt kérdésfelvetés ellen. Bartley Wittgenstein „gyötrődéseit” a filozófus állítólagos feldolgozatlan homoszexualitására vezette vissza, és elmélete hamar táptalaja lett az életmű egynemely leegyszerűsítő olvasatának. Colin Wilson szerint például a *Tractatusban* valójában a „bűnös” Wittgenstein „keres menedéket a szigorú kompozíció tisztaságában”, és a belső káoszt a szöveg rendjével igyekszik ellensúlyozni.⁹ Ez a pszichoanalitikus megközelítés Wittgensteinben csupán homoszexuális outsidert lát, és munkáit ennek megfelelően félre is érti. Bartley (aki maga is homoszexuális hajlamú volt) jó érzékkel építette életrajzát a ’70-es évek egyik akut erkölcsi dilemmájára, az olvasóközönség pedig készséggel nyugtázta, hogy Wittgenstein rejtélyes alakja immár megfejtőre talált. A példa mindennél világosabban mutatja, hogy mennyire félrevezető lehet az élet s az életmű közvetlen egymásra vetítése.

Persze, nem szabad elfelejtenünk, hogy ez idő tájt még nagyon keveset lehetett tudni Wittgensteinről. A források nagyobbrészt feltáratlanok voltak, a család elzárkózott, a művek egy része a kéziratos hagyatékban pihent – és mindez természetesen melegágya lett a legkülönfélébb spekulációknak. Wittgenstein első világháborús naplóit (az 1914/16-os évekből) 1961-ben a titkosírással rejtjelezett részek nélkül jelentették meg, mert a hagyaték gondozói a „magánember Wittgensteint” nem akarták felfedni, és a naplókban mindössze „segédeszközt” láttak a *Tractatus* értelmezéséhez.¹⁰ Wittgenstein úgynevezett „magánjellegű megjegy-

⁷ Kurt Wuchterl, Adolf Hübner: *Ludwig Wittgenstein, mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten dargestellt*, Reinbek, 1979

⁸ William W. Bartley, *Wittgenstein, ein Leben*, München, 1973

⁹ Vö. Ray Monk: *Wittgenstein. Das Handwerk eines Genies*, Stuttgart, 1992², kiváltképp *Anhang: Bartleys Wittgenstein und die kodierte Bemerkungen*, 615–621. o., itt 616. o. Monk vitatja Bartley állításait csakúgy, mint a belőlük levont következtetéseket Colin Wilsonnál: vö. *The misfits: A Study of Sexual Outsiders*

¹⁰ *Ludwig Wittgenstein. Notebooks 1914–16*, közreadta: G. H. von Wright, G. E. M. Anscombe, Oxford, 1961

zéseit” ugyanez okból a hagyaték első mikrofilmes rögzítésekor is kitakarták (*Cornell-Film*, Cornell University, 1968).¹¹ Ezek a szerkesztői döntések a 60-as években tulajdonképpen éket vertek Wittgenstein élete és életműve közé. A többnyire erkölcsi és vallási jellegű jegyzetek elhagyása a naplókából a „logikus Wittgenstein” alakját konzerválta, aki elsősorban cambridge-i filozófus volt, és a kapcsolata Ausztriával néhány „anekdotikus epizódra” redukálható. Az értelmezők helyét jobb híján „valahol Musil és Trakl között” jelölték ki.¹²

Ugyanezt a képet tükrözi még az első Wittgensteinről szóló életrajzi film is, amit 1975-ben Ferry Radax forgatott alig néhány fénykép és interjú alapján.¹³ Az osztrák sajtóságokat tematizáló Wittgenstein-recepció csak azután kezdődött, hogy az alsó-ausztriai Kirchbergben 1976-ban megtartották az első Wittgenstein-szimpoziumot, és ezek éves rendszerességűvé váltak.

1985-ben meg is született az első olyan életrajz, ami az alsó-ausztriai néptanítóként tevékenykedő Ludwig Wittgensteint állította középpontba.¹⁴ Míg egy 1979-es munka a néptanítóskodást és Wittgenstein ezt követő építési ténykedését pusztán „elvesztegetett éveknek” minősítette, addig ugyane tapasztalatoknak a későbbi biográfiák központi jelentőséget tulajdonítottak, hogy segítségükkel magyarázhatók a fejlődési ívet a korai és késői Wittgenstein-művek között: az utat a logika törvényszerűségei szerint épülő tiszta nyelv ideáljától a használatorientált nyelvig.

Ezt az irányt erősítette az is, hogy a bécsi századforduló általában is a kutatások homlokterébe került. Az olyan könyvcímek, mint *Wittgenstein's Vienna* (Allan Janik, Stephen Toulmin, 1973, német fordításban: 1983; am.: *Wittgenstein és Bécs – a ford.*)¹⁵ s az olyan szófordulatok, mint „Osztrák filozófia” (Rudolf Haller)¹⁶ már új megközelítést mutatnak: Wittgenstein az 1900-as évek Bécsének képviselője lesz, „morálfilozófus” és „hallgatag misztikus” – mindezzel egyfajta „etikai fordulat” veszi kezdetét, hozzájárulva ahhoz, hogy a korábbi, elsősorban pozitivistá és analitikus értelmezések helyébe etikai interpretációk lépjenek. Mindez nem csupán Wittgenstein késői főművére, a *Filozófiai vizsgálódásokra* s annak nyelvfilozófiai koncepciójára irányította a figyelmet (*Philosophische Untersuchungen*, 1953; magyarul: Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, 1992 sk. – a ford.), hanem egyúttal felébredt az érdeklődés a szerző csak a kéziratok hagyatékban fellelhető „magánjellegű meg-

¹¹ Vö. Herbert Hrachovec: *Verlässliche Verlassenschaft*, in: <http://hrachovec.at/witted/witted.html> és Andreas Roser: *Wittgensteins Nachlass auf CD-Rom*, in: <http://michael-funken.de/information-philosophie/philosophie/wittgensteincd.html>

¹² Jacques Le Rider: *Aljoscha, Myschkin oder Stavrogin? Die persönlichen Notizbücher und geheimen Tagebücher Wittgensteins*, in: Uő.: *Kein Tag ohne Schreiben. Tagebuchliteratur der Wiener Moderne*, Wien, 2000, 285–312. o., itt 285. o.

¹³ Vö. Ferry Radax: *Wittgenstein? – Nein, Danke! Geständnisse eines Filmemachers*, in: Nicole L. Immler (szerk.): *The making of... 'Genie: Wittgenstein & Mozart. Biographien, ihre Mythen und wem sie nützen*, Innsbruck – Wien – Bozen, 2009, 115–131. o.

¹⁴ Konrad Wünsche: *Der Volksschullehrer Ludwig Wittgenstein. Mit neuen Dokumenten und Briefen aus den Jahren 1919 bis 1926*, Frankfurt am Main, 1985

¹⁵ Az úgynevezett bécsi Wittgenstein-házról szóló első könyv is 1973-ban jelent meg – két évvel azután, hogy sikerült megakadályozni az épület lebontását. Vö. Bernhard Leitner: *Die Architektur von Ludwig Wittgenstein. Eine Dokumentation*, London, 1973

¹⁶ Rudolf Haller: *Gibt es eine Österreichische Philosophie?*, in: Uő.: *Fragen zu Wittgenstein und Aufsätze zur Österreichischen Philosophie*, Amsterdam, 1986, 31–43. o., itt 32. o.

jegyzései” iránt is. E szemléletváltás mutatkozik meg abban a gyűjteményes kötetben is, amelyben Georg Henrik von Wright, a hagyaték gondozója adta közre Wittgenstein vallási, etikai, művészet- és kultúrtörténeti jegyzeteit (*Vermischte Bemerkungen*, 1977; magyarul: *Ludwig Wittgenstein. Észrevételek*, Budapest, 1995 – a ford.). Az anyagot egy kapcsolódó tanulmányában értékes önéletrajzi forrásnak minősítette.¹⁷

Míg az analitikus filozófusról alkotott közkeletű képet a magánjellegű jegyzetek inkább zavarták, addig a morálfilozófus Wittgenstein tézisének szinte előfeltevése volt az élet és mű kapcsolatának tétele.

Átfogóbb szemlélet: életrajz, filozófia és kiadástörténet

Részben azért nyílt meg szélesebb perspektíva, mert Wittgenstein mint alkotó az évek során egyre inkább bekerült a köztudatba (számos Wittgenstein-társaság alakult, Ausztriában 1988-ban, illetve 1996-ban megalapították a „kis”, majd a „nagy” Wittgenstein-díjat stb.) – de a Wittgenstein-kiadások története is közrejátszott. Az életrajz mind pontosabb ismerete és a kéziratos művek belső összefüggéseit feltáró filológiai kutatások révén egyre tisztábban rajzolódott ki Wittgenstein sajátos gondolkodói és írói stílusa: műveit egységben látta, ahol az egyes megjegyzések csak a „kontextusrendszer teljességében” érthetők igazán meg (Michael Nedo). Minthogy eszerint Wittgenstein magánjellegű megjegyzései a kéziratos szerzői hagyaték szerves részét képezik, s az anyagot nem lehet felosztani lényeges és lényegtelen, illetve privát és nyilvános szövegekre, így felül kellett vizsgálni a korábbi kiadói gyakorlatot, amikor is egyes szövegrészeket emeltek ki a kéziratos állományból és rendeztek olyan tematikus kötetekbe, amilyeneket Wittgenstein maga soha nem akart volna.¹⁸

A sokrétűbb recepció eredményeképp megjelent a teljes hagyaték¹⁹, hiánytalanul közreadták Wittgenstein naplóit, megjelent levelezése, a barátok visszaemlékezései és családi dokumentumok. A magánember iránti érdeklődés immár nem intim részletekre lesett, hanem mindinkább összefüggései teljességében akarta megérteni azt a világot, ami Wittgenstein gondolkodását alakította.

A szerző születésének századik évfordulója (1989) idején jelent meg a két nagy, meghatározó Wittgenstein-életrajz: Brian McGuinness *Wittgensteins frühe Jahre* című polgári családtörténete (1988; am.: *Wittgenstein ifjúsága* – a ford.) és Ray Monk szellemi portréja, a *The Duty of Genius* (1990; am.: *Az engedelmes zseni* – a ford.). Utóbbi könyvet részletesebben taglalom, mert döntően hozzájárult ahhoz a ma széleskörűen elfogadott megközelítéshez, mely szerint élet és életmű szerves egységben szemlélendő – s ezzel meggyökeresített egynémely kérdéses értelmezési mintát.

¹⁷ Georg Henrik von Wright: *Wittgenstein in Relation to his Times*, in: Uő.: *Wittgenstein*, Oxford, 1982, 203–216. o., itt 203. o.

¹⁸ Wittgenstein nagyon is tudatosan törekedett rá, hogy tematikus címkéssel ne irányítsa az olvasót. A cambridge-i előadásairól készült jegyzeteknek például egyszerűen a *Brown Book*, *Yellow Book* és *Blue Book* címet adta – a füzetek borítójának színe szerint.

¹⁹ Vö. *Ludwig Wittgenstein. Wiener Ausgabe*, közreadta: Michael Nedo, Wien – New York, 1998 sk., a továbbiakban: WA, és *Ludwig Wittgenstein. Bergen Electronic Edition*, Oxford, 2000, a továbbiakban: BEE. Mindkét kiadás feldolgozza a szövegváltozatokat is, és tisztázza azok időrendjét.

Ray Monk – élet és mű koherens egysége

Ray Monk Wittgenstein-életrajzával a fentebb vázolt átfogóbb szemlélet kiteljesítésére törekszik: más helyütt kifejti, hogy igyekezett olyan témákat egymásra vetíteni, mint Wittgenstein élete, kulturális, erkölcsi és vallási felfogása, illetve filozófiai munkássága, melyeket egészen az 1980-as évekig egymástól függetlenül kutattak.²⁰ Ismeretes Wittgenstein aggodalma, hogy a világ félreérti munkáinak valódi szellemét – és Monk szerint ezért egyenesen elengedhetetlen bevonni az értelmezésbe az életpályát, hiszen, érvel, maga Wittgenstein is utalt írásaiban erre a megközelítésre. Az életrajz olvasóját pedig érthető módon „csábítja” a képzet, hogy Wittgenstein eredeti szándékát követi s így a műveket is jobban érti majd, ha harmonikus egységben látja a szerző életútját és életművét.²¹

Az illetően megközelítés azok szemében legitim, akik Wittgensteinben nem teoretikus igényvel fellépő modern filozófust látnak, hanem az antik hagyományt követő szókratészi bölcselőt, akinek a filozófia életmód – „a way of life”.²² Általában arra hivatkoznak, hogy Wittgenstein maga is úgy jellemezte a filozófiai tevékenységet, mint „önmagunkon végzett munkát”. Eszerint mindig az életet kell átalakítani, hogy valamely dolog problematikus volta megszűnjön. Wittgenstein így ír:

A probléma megoldása, amit az életedben látsz: olyan módon élni, hogy az eltüntesse a problematikusságát. Hogy az élet problematikus, az annyit jelent, hogy életed nem illik bele az élet formájába. Így hát meg kell változtatnod az életedet, és ha beleillik e formába, akkor eltűnik a problematikussága. (1937. 8. 27.; Kertész Imre fordítása, *Wittgenstein. Észrevételek*, 43. o. – a ford.)

Számos gondolkodót éppen ez a küzdelem ragadott meg Wittgensteinben: hogy életében és filozófiájában igyekezett valamilyen morális tartást, etikai magatartást kifejezésre juttatni. Ez ihlette meg Derek Jarman filmrendezőt is, hisz az 1993-as Wittgenstein-filmjét kísérő dokumentáció szerint „Wittgenstein suffered all his life from that curious mania known as Protestantism, in which [...] everything [is] a potential sign of salvation or damnation” (am.: Wittgenstein egész életében az a különös mánia gyötörte, amit röviden csak protestantizmusnak szoktunk mondani, melyben minden a megváltás vagy a kárhozat jele lehet – a ford.).²³

Ray Monk Wittgenstein-életrajza is az erkölcsi ideál bűvkörében él. Mottóul Otto Weininger szavait választja: „Logika és etika azonban lényegüket tekintve egyek – az önmagunkkal szembeni kötelesség.” Ez a kötelesség Monk olvasatában a zsenialitás által a zsenire kirótt feladat is (erre utal könyvének címe): hogy törekedjen erkölcsi nagyságra, gondoljon gyökeresen újat, és teremtsen szókratészi harmóniát az élete és az alkotásai közt. A könyv Wittgensteint ennek megfelelően örök keresőnek mutatja, aki szakadatlan jobbitja magát, igyekszik hiteles lenni és felnőni géniuszához. Ez a szemlélet erkölcsi és morális szigorral

²⁰ Ray Monk: *Philosophical Biography: The Very Idea*, in: James C. Klagge (szerk.): *Wittgenstein. Biography & Philosophy*, Cambridge, 2001, 3–15. o., itt 5. o.

²¹ Alfred Nordmann: *The Sleepy Philosopher: How to Read Wittgenstein's Diaries*, in: Klagge, *Biography & Philosophy*, 156–175. o., itt 157. o.

²² James Conant: *Philosophy and Biography*, in: Klagge, *Biography & Philosophy*, 16–50. o., itt 21. o. sk.

²³ Terry Eagleton: *Introduction to Wittgenstein*, in: *Wittgenstein. The Terry Eagleton Script. The Derek Jarman Film*, London, 1993, 5–13. o., itt 8. o.

övezi Wittgenstein alakját, és az autenticitás kérdését állítja középpontba. De vajon jogos-e valóban ez a vezérfonal?

Élet és életmű ilyenén egymásra hangolása ugyanis háttérbe szorítja mindazt, ami ellentmondásos vagy játékos ezen az alkotói pályán. Merthogy az életrajzírók Wittgenstein magánjellegű megjegyzéseit elsősorban a művek fényében olvasták, de nem vették figyelembe az önéletrajzi szövegek olykor színpadias és stilizált voltát, a jegyzetek célját, funkcióját. *Das Familiengedächtnis der Wittgensteins* (2011; am.: *A Wittgensteinek családi emlékezete – a ford.*) című könyvben éppen az életrajzírói és önéletrajzírói stilizációk kölcsönhatásait igyekszem feltárni a forráskritika eszközeivel.

Az életrajzírók, példának okáért, előszeretettel idézik Wittgenstein naplóját vagy legidősebb nővére, Hermine családi krónikáját mint vélhetőleg autentikus forrást, azt azonban szem elől tévesztik, hogy az önéletrajzi szövegek egyúttal belső szabályrendszer is követnek, hisz végső soron irodalmi műfajokról van szó. Az autobiografikus megjegyzéseket nem szabad tehát csupán a filozófiai művek kontextusában olvasni, hanem egyúttal látni kell belső dinamikájukat és a levelek, naplók, vallomások műfaji sajátosságait, hiszen a választott irodalmi forma (legyen szó magánlevélről, naplóról vagy vallomásról) meghatározza, hogy miképp gondolkodik és hogyan ír magáról a szerző. Az önéletrajzi szövegek nem szavatolják az autenticitást, mert az önéletrajzírás bármely válfaja mindig stilizált és megrendezett: így és így szeretné a szerző, ha látnák, így és így szeretné, ha értenék. Wittgenstein megemlíti például, hogy mely példaképeket követett a naplóival, ezek az utalások azonban sokkal inkább arról adnak hírt, hogy milyen erőterben látja vagy szeretné láttatni magát: Gottfried Keller és Robert Schumann korának szellemi öröksége sejlik fel, és a megidézett kultúrideál a későbbiekben is gondoskodik róla, hogy az értelmezők a „jelent tagadó kultúrpeszimiztára” leljenek Wittgensteinben. Naplói azonban számos rokon vonást mutatnak a bécsi modernitás vagy a Bloomsbury-kör irodalmával is.²⁴ A kortársaknak ez a hatása azonban sokáig épp azon olvasási utasítások miatt maradt rejtve, amelyeket Wittgenstein maga kínált magához. Egy-egy autentikusnak tűnő passzus sokszor csupán retorikus szóvirág, ami beszédesebben vall a napló műfajáról, mint a naplót író Ludwig Wittgensteinről.

Monk biográfusi alapállását azonban – miszerint a szerző élete és érzései közvetlenül és egyértelműen rekonstruálhatók az önéletrajzi forrásokból²⁵ – nem csupán a forráskritika eredményei teszik kérdéssé, hanem Wittgenstein saját kommentárjai is általában az autobiografikus szövegeket illetően. Wittgenstein mély szkepszissel szemléli az önéletrajz műfaját, újra és újra taglalja az igazság és a tisztesség határainak kérdését, az önéletrajzban tisztátalan indítékot, hiú tetszelgést, félrevezető manővereket sejt, míg a valós mozgatórugók, véli, legtöbbször kimondatlanok maradnak.²⁶ Ha azonban az önéletrajz mint forma kétes a szemében, akkor szükségszerűen kritikával kell szemlélje azt a felfogást is, mely szerint a filozófia „önmagunkon végzett munka”.

Vajon Wittgenstein szkepszise új megvilágításba helyezi-e élet és életmű egységének kérdését? Mit tudhat meg a figyelmes olvasó az önéletrajzi jegyzetekből?

²⁴ Le Rider, *Kein Tag ohne Schreiben*, 117. és 294. o.

²⁵ Øystein Hide im Gespräch mit Ray Monk, in: Immler, *„The making of...’ Genie*, 165–181. o.

²⁶ „Es ist unmöglich, wahrer über sich zu schreiben, als man ist.” (1938; am.: Lehetetlen igazabban írni magunkról, mint amennyire magunk igazak vagyunk. – a ford.), in: BEE, Ms 120: 51v

Jól jellemzi Wittgenstein viszonyát az önéletrajzíráshoz berlini szállásadója, Adele Jolles rövid megjegyzése, amit egy a filozófusnak címzett levelezőlapra írt: „... elkelne egy kis önéletrajz...” (*Geheime Tagebücher*, 120. o. sk., l. 34. megj.). Nővérei is nem egyszer panaszkodtak fel levelekben, hogy Wittgenstein nagyon keveset beszél magáról. De nem csak a magánlevelezésben adagolta patikamérleggel az önéletrajzi bizalmasságot: néptanítóskodása alatt titokban tartotta származását és azt is fölöslegesnek ítélte, hogy a *Tractatus* megjelenésekor a fülszövegbe vázlatos szerzői életrajz kerüljön. 1922-ben így írt Charles Kay Ogden szerkesztőnek:

[...] csak azt a részt nem értem, ami az életrajzomra vonatkozik. Miért kellene egy műkritikusnak tudnia, hány éves vagyok? Mert elnézőbb egy suhancal, aki könyvét az osztrák hadszínterek pokoli lármájában írta – hisz tőle nem is várhatunk többet? Ha tudnám biztosan, hogy a kritikus hisz az asztrológiában, azt javasolnám, születésem napját és óráját is nyomtassuk a borítóra, hogy azonosmód elkészíthesse a horoszkópot is. (1922. 4. 26., 18 óra)²⁷

Másfelől azonban Wittgenstein nagyon is komoly jelentőséget tulajdonít az életpályának filozófiája megértését illetően, hisz a naplójába ezt is feljegyzi: „Filozofálásom gondolati ívének tükröződnie kellene abban a történetben, amelyet gondolkodásom és erkölcsi alapfogalmi bejáratok, és abban, ahogyan önmagam szemlélem és értem a világban.” (1931. 11. 7.) Ennek ellenére csak igen gyér számú autobiografikus jegyzetet írt, és azok is többnyire elszórtan bukkannak föl itt-ott a filozófiai művek és a naplók lapjain vagy a levelezésben.²⁸ Kiderül ugyan, hogy az 1920-as években tervezett önéletrajzot, de ebből egy kétoldalas vázlaton kívül semmi nem maradt ránk.²⁹ Későbbi kommentárjaiban már inkább kritikával illeti önéletrajzi kísérleteit úgy tartalmi, mint formai szempontból. Mindennek ellenére: visszatérő észrevételei a napló és az autobiográfia műfajáról, valamint az a tény, hogy maga is naplót vezetett, számos magánjellegű megjegyzését titkosírással kódolta, és nem egyszer szinte gyónást idéző vallomásokat vetett papírra – mind-mind arra vall, hogy értéket és nagy jelentőséget tulajdonít az önéletrajznak, még ha maga elzárkózott is tőle, és ezzel egyúttal attól is, hogy maga húzza meg a határvonalat személye és filozófiai életműve között. Az önéletrajzírás szembeni kétségei arra emlékeztetnek, ahogyan újra és újra vonakodott megjelentetni filozófiai munkáit. Érthető, hiszen az önéletrajzi jegyzetekben épp olyan finom érzékkel tapintotta ki a koherens narratíva lehetőségeit – vagy éppen problematikus voltát –, mint a filozófiai szövegeiben, ami újabb kapocs töredékes önéletrajzírása és filozófiája, illetve személye és gondolkodói életműve között.

²⁷ Vö. Monk, *Wittgenstein*, 227. o.

²⁸ Az első világháborús naplószerű jegyzetek az 1914/16-os évekből Wittgenstein kéziratos filozófiai hagyatékának részét alkotják. Csak a '30-as évekbeli naplók íródtak önálló szöveggé (1930/32 és 1936/37).

²⁹ Vö. Brian McGuinness, *Wittgensteins frühe Jahre*, Frankfurt am Main, 1988, 90. o. sk. A tervezett önéletrajzról először egy Ludwig Hänselhez írt levélben esik szó, 1924-ben. Az 1929-es *Filozófiai szemlélődésekben* (*Philosophische Betrachtungen*, 1929/30) Wittgenstein így fogalmaz: „Valami arra kész tet belül, hogy megírjam az életrajzomat. Szeretném egyszer kibontani ezt az életet, hogy tisztán legyen előttem és mások előtt. Nem annyira, hogy bíraskodjak felette, hanem hogy világosan lássak benne és igazságot nyerjek.”, in: WA 2,156,1. Egy évtizeddel később már önkritikus éllel, majd hogy rezignáltan taglalja az önéletrajzírást: „Aki nem akarja megismerni magát, annak csalás az írása. Aki nem akar leszállni magába, mert az fájdalmas, annak természetszerűleg az írása is felszínes marad.” (1938. 2. 17.), in: BEE, Ms 120: 72v

Filozófia és önéletrajz – párhuzamok

A filozófiai hagyaték feldolgozása után mára tudjuk: számos szövegvariáns él egymás mellett, de nem létezik egyetlen „igazi” Wittgenstein-mű sem. Hasonló mondható el az önéletrajzi jegyzetekről is. Wittgenstein nem írt deklaráltan önéletrajzi szövegeket, és utólag sem nyilvánította bizonyos írásait egyértelműen „önéletrajzinak” – hanem inkább közvetve utalt, a pálya és a művek sokrétű kapcsolatrendszerét érintve, egyes jegyzetek esetén jellegére. Így vélekedett:

Nincs hozzá jogom, hogy olyan könyvet adjak a közönségnek, ami csupán azon nehézségeket fogalmazza meg s rája át, melyeket tapasztalok. Mert ezek a nehézségek számomra ugyan érdekesek, hiszen én magam ott vagyok bennük, de nem szükségképpen érdekesek az emberiségnek. Mert az én gondolkozásom sajátos nehézségei, amiket az én fejlődésem érlelt. Naplóba valók, úgymond, nem könyvbe. S ha ez a napló egyszer valakinek még érdekes is lehetne – akkor sem jelentethetem meg. Nem a gyomorhajom érdekes, hanem – ha egyáltalán – az eszköz, mit ellene kitaláltam. (1948. 1. 24., BEE MS 136, l. 19. megj.)

A filozófus Wittgenstein egyik fő módszertani törekvése – nevezetesen a módszer, az igazság és a szubjektivitás reflexiója – nemcsak visszaköszön azon jegyzetekben, ahol az önéletrajz-írást mint formát tárgyalja, hanem egyenesen indokolni látszik, hogy miért tartott távolságot a műfajtól. Úgy a filozófiai, mint az önéletrajzi szövegek vonatkozásában központi jelentőségű – ahogy Szabados Béla is hangsúlyozza³⁰ – Wittgenstein kételye, hogy elérhető-e az objektivitás és az igazság. De ugyanígy szkeptikus Wittgenstein – legyen szó filozófiáról vagy önéletrajzról – a lineáris szövegépítéssel, a szöveg zárt és abszolút voltával szemben is. Többé-kevésbé tudatosan választja tehát a töredékes darabok laza szövetét, ami nem rejti el a többrétű megközelítést, a perspektívaváltásokat, és párbeszédet enged. Új Wittgensteint látunk: aki, ha a módszert vagy a hangnemet taglalja, nem csupán a tárgytól tart távolságot, hanem önmagától is.

Gyónás és titkosírás

A korábbi recepció egészen másképp olvasta Wittgenstein magánjellegű szövegeit – a barátainak és a családtagoknak szóló naplókat, gyónást idéző vallomásait (főképp az 1936/37-es évekből) és az úgynevezett titkosírást. Az elemzők előszeretettel hivatkoznak a „titkosírás” és „vallomás” kulcsszavakra, amikor Wittgenstein szövegeiben az *őszinte* szembenézést keresik önmagával, az „önmagán végzett munkát” s a valódi vallási és erkölcsi tetteket.

Wittgenstein naplói, állapítja meg McGuinness életrajza, sok olvasóban a „legmagasabb fokú őszinteség és közvetlenség benyomását” keltik, ami némelykor már-már egy „haldokló gyónására” enged asszociálni.³¹ Vallomásait hasonlóképp az őszinteség iránti olthatatlan vágy felől szokás olvasni. Némely kutató érzi ugyan a szövegekben rejlő pátoszt, de a gyónások és a családi örökségről való lemondás övezte „nagy fordulatokat” Wittgenstein életében mégis szívesen látatják egyfajta megtérésként, ami alapot ad rá, hogy „szent legendát” szójenek alakja köré. Gyónásait, illetve a naplók gyónásra emlékeztető passzusait a szakiroda-

³⁰ Szabados Béla a filozófiát és az önéletrajzot rokon műfajoknak tekinti: egyaránt objektivitásra törekszenek, és egyaránt önmagunk megértése a céljuk. Vö. Béla Szabados: *Autobiography and Philosophy: Variations on a Theme of Wittgenstein*, in: *Metaphilosophy* 26, 1995, 63–80. o.

³¹ Vö. McGuinness, *Wittgenstein*, 332. o.

lom legtöbbször a zsidó származása kapcsán ébredő kételyekkel s a személyes viszonyaiban mutatkozó súrlódások miatt érzett szélsőséges büntudattal és önváddal hozza összefüggésbe, egyfajta mazochizmusba hajló kényszeres törekvéssel önmaga jobbítására.

A vallomás azonban – kultúrtudományi és műfajtipológiai terminológiával élve – szintén egyfajta kommunikációs forma. A gyónás a műfaj sajátos retorikájával szólít meg. Wittgenstein nagyon is tudatában volt ennek egyik önéletrajzi jegyzete szerint: „Némi gyónás, úgy szegről-végről, Hermine előtt, de tudtam a módját, hogy ez is kiváló embernek tüntessen fel.”³² A bejegyzés nem csak a gyónásra mint nyelvre reflektál és láttatja olyan formalizált kommunikációs stratégiaként, ami a bensőségesség kulisszái előtt olykor pusztán eljártssa az őszinteséget, hanem egyúttal azt is mutatja, hogy Wittgenstein pontosan érzékelte az önéletrajzi mozzanatok színpadias voltát. Más helyütt a vallomás lényegét következményeiben méri:

Ha indítékaim bevallására nem lehetne azon konzekvenciákat építeni, mely konzekvenciákat általában építeni lehet rá, akkor az egész nyelvjáték nem is lenne. (1949. 1. 1.)

Ez a passzus a gyónást nyelvi rituáléként olvassa, és kiemeli dialogikus jellegét. Jacques Voisine szerint a gyónás mindig „valamely rend megerősítésére hivatott [...], amit a vétkes megszegett”.³³ Ebben az értelemben gyónni annyit tesz, mint keresni a szilárd rendet és vágnyi a külső megerősítést, hogy harmonikus viszonyt teremtsünk gyóntatónkkal, illetve általában egyén és közösség között. A gyónás tehát nem csupán a büntudat kifejezése lehet, az őszinteség és megtisztulás óhaja, hanem egyúttal eszköz is, ami intenzív párbeszédet nyit a külvilággal és közel hoz a másik emberhez.

Wittgenstein titkosírással rejtjelezett magánjellegű jegyzetei ugyancsak számos spekulációra adtak okot állítólagosan eltitkolt magánéletét illetően. Ez a titkosírás azonban – amivel egynémely személyes megjegyzését, de olykor kulturális reflexióit vagy erkölcsi töprengéseit is kódolta – az egész családban használatos volt, és valójában csak annyit jelent, hogy a szóban forgó feljegyzéseket a családtagoknak szánta, de az nem következik belőle, hogy bármit is rejtegetni akart. Nem titkokról és titkolózásról van tehát szó, hanem arról, hogy a jegyzetek írója szavait bizonyos címzettekhez intézte. Mikor azonban a szövegeket *Titkos naplók*³⁴ címmel adták közre, csak tovább épült a rejtélyesség s az eltitkolt magánélet legendája Wittgenstein alakja körül, ahelyett, hogy a kiadás tisztázta volna, hogy a szerző a kódolás révén jegyzeteit mindössze a családi levélváltás és az önéletrajzi töredékek kontextusába akarta illeszteni, és szándéka szerint vélhetőleg ebben az összefüggésben olvasandók.

Mindkét példa ugyanazt mutatja: sem egy-egy titkosított passzus, sem pedig a vallomássóság nem szavatol önmagában mélyreható őszinteséget. Talán inkább Marshall McLuhan szavai találók: nem a tartalom, hanem „the medium is the message” (am.: az üzenet maga a közvetítő médium – a ford.).

³² Vö. McGuinness, *Wittgenstein*, 98. o. sk.

³³ Jacques Voisine: *Vom religiösen Bekenntnis zur Autobiographie und zum intimen Tagebuch zwischen 1760 und 1820*, in: Günter Niggel (szerk.): *Die Autobiographie. Zu Form und Geschichte einer literarischer Gattung*, Darmstadt, 1998², 392–414. o., itt 399. o.

³⁴ *Ludwig Wittgenstein. Geheime Tagebücher 1914–1916*, közreadta: Wilhelm Baum, Wien, 1991

Családi krónika

A titkosírás és a vallomások talán soha nem kerülnek ennyire a figyelem középpontjába, ha Wittgenstein személyét nem lengi már eleve is be a talány és rejtély aurája. „Rejtélyessége” még a családjáról kialakult képet is átítatta, s az életrajzírok ezért a családtörténetben keresték – és találták is persze meg – a kulcsot titokzatos alakjához: hogy mesébe illő örökségről lemondott, és három testvére is önkezével vetett véget életének, már elég alap volt az olyan pszichológizáló elemzésekhez, mint amilyen Alexander Waugh könyve, a *The House of Wittgenstein: A Family at War* (2008; am.: *A Wittgenstein-ház. Család háborúban* – a ford.).

Az ilyen (csonka) értelmezésekhez részben táptalajt adott Hermine Wittgenstein családi krónikája s az abban megrajzolt kép is a krónikás legifjabb öccséről.³⁵ A *Ludwig* című fejezet nehéz embert mutat, szociális neurózistól sújtott magának való különcöt, aki túl sokat vár el magától és másoktól. Szokatlan pályamódosításait kizárólag a támasz után nyúló bölcselő belső gyötrődéseiből vezeti le, aki hasztalan igyekszik átültetni filozófiai elméletét a gyakorlatba – ahelyett, hogy az életpálya fordulatait egyúttal az első és második világháború húzta életrajzi határvonalak s a hadifogolyként, néptanítóként és építészként szerzett tapasztalatok fényében is láttatná. A Wittgenstein által Margaret nővérük számára tervezett bécsi rezidenciát „házzá lett logikának” mondja³⁶ – ezt a fordulatot különös előszeretettel idézi a szakirodalom –, és a részletekbe menő terjedős leírásaival a filozófiát kényszeresen építészetre lefordítani akaró tervező portréját festi meg. Bernhard Leitner szemben ezzel hangsúlyozza, hogy Wittgenstein azért építette a házat, hogy az észlelését iskolázza. Munkája „előjáték” ahhoz a fordulathoz, ami fokként mind közelebb vitte gondolkozását a gyakorlat- és társadalomorientált filozófiához – és semmiképpen sem valamiféle épített példa a logika vagy a modernitás nyelvére.³⁷ A *Családi krónikát* egészében szemlélve azonban már érzékelhető, hogy Hermine az idézett helyen nem is annyira a házról beszél, mint inkább a testvéri viszonyról, csodálatáról öccse és „modern” húga, Margaret iránt, és a passzus inkább alkatuk különbözőségét akarja kiemelni. Ez az olvasat arra is rávilágít, hogy a *Családi krónika* feldolgozó, akik csupán Ludwig Wittgenstein életrajzához kerestek adalékokat, mindeddig mennyire szem elől tévesztették a szerzőt és sajátos narratív stratégiáit.³⁸

³⁵ Az 1944 és 1948 között íródott *Családi krónika* a legtöbbször idézett források egyike a Wittgenstein-életrajzírában. A 250 oldalas gépelt kézirat – kivéve a *Ludwig* című fejezetet és egynémely hivatkozott passzust – máig kiadatlan, és csak a kutatók és életrajzírok férhetnek hozzá a család engedélyével. Hermine Wittgenstein: *Familienerinnerungen*, 1948, kézirat; Hermine Wittgenstein: *Mein Bruder Ludwig*, in: Rush Rhees (szerk.): *Ludwig Wittgenstein. Porträts und Gespräche*, Frankfurt am Main, 1987, 21–35. o.; kivonatos részek a *Családi krónikából* megtalálhatók még többek között in: Leitner, *Die Architektur*, 17–32. o. és in: Immler, *Das Familiengedächtnis*

³⁶ „Bármennyire is csodálom a házat, mindig is tudtam, hogy lakni nem akarnék és nem is tudnék benne. Mindig inkább istenek lakásának láttam, mint olyan jelentéktelen halandók otthonának, amilyen magam vagyok, és az első időkben még egyenest némi ellenérzést is le kellett küzdenem, amit ez a »házzá lett logika« ébresztett bennem, ahogy magamban hívtam, a tökéletességével és nagyszerűségével.” H. Wittgenstein, *Familienerinnerungen*, 122. o.

³⁷ Bernhard Leitner: *Das Wittgenstein Haus*, Ostfildern-Ruit, 2000

³⁸ A *Családi krónika* tanulmányozásakor szintén tekintetbe kell venni a szövegtipológiai sajátosságokat: a családi krónika – mint irodalmi műfaj – „mentális modell” (Carol Feldman), ami megszabja a narratív vázat, és jellegzetes tematikájával és formai jegyeivel döntően kihat a tartalomra. Mert nemcsak a család történetét hivatott visszaadni, hanem egyúttal családi identitást is teremt – s ez hatá-

A könnyed Wittgenstein – védőbeszéd

Az elmúlt néhány évben mind kritikusabb élel vetődött fel a kérdés, hogy az életrajzírók, amikor megrajzolják Wittgenstein portréját, nem merítenek-e túl mélyen Wittgenstein énképéből – vagy abból az ideálból, amit a szerző magáról alkotott.³⁹ Más szóval: olykor épp az önéletrajzi forrásanyag nehezíti meg, hogy az életrajzban helyes következtetésekre jussunk.

Wittgenstein megfogalmazta vágyát, hogy élete és életműve szókratészi harmóniába simuljon, és az életrajzírók követték ebben – de Wittgenstein azt is leírta, hogy ez a vágy illúzió, öncsalás. Játszott is az illúzióval. Játékosságát – ahogyan önéletrajzi töredékeit úgy állítja elénk, mint az önreflexió kifejeződését és az önbemutató aktusát – az újabb életrajzok minduntalan szem elől tévesztik. Wittgenstein már nem a nyelvjátékok filozófusa, hanem szigorú etikus, aki vétkei tudatában szó szerint veszi a gyónást. Nem az a Wittgenstein, aki a gyónás nyelvjátékáról gondolkodik. Kutatásaim során én magam sokkal felszabadultabb Wittgensteint ismertem meg, aki nem csak kereste az autenticitást, de játszott is vele. Úgy hiszem, a kritikai igényű életrajzkutatás, ami rálát az életrajzi és önéletrajzi források sajátos belső szerkezetére és retorikai stratégiáira, újra árnyalhatná Ludwig Wittgenstein portréját.

Fordította: HORVÁTH ANDRÁS

rozza meg a családtagok jellemzését. Szem előtt kell tehát tartani, hogy a Wittgenstein-család krónikája nem pusztán adalék Ludwig Wittgenstein életrajzához, nem egyszerűen a családtörténeti epizódok gazdag tárháza, hanem határozott szerzői szándékkal íródott szöveg. Valós intenciója és funkciója megértéséhez elemezni kell a szerző elbeszélői pozícióját és az autobiografikus beszéd sajátos szövegépítési mechanizmusait. Vö. Immler, *Das Familiengedächtnis*

³⁹ Terry Eagleton és Brian McGuinness csak érintik, David Stern, Richard Shusterman és Richard Freadman részletesebben is taglalják, miképp vezetheti tévútra az értelmezést az ilyen adaptáció.